

Esgrafiats de tema naval i altres gravats a la Torre del Rei (Orpesa, Castelló)

Mª Dolors Llorens*
Francesc Gusi*
Carme Barrachina*
Arturo Oliver*

Resum

La Torre del Rei correspon a un edifici destinat a la vigilància costanera. Les seues primeres construccions es daten a inicis del segle XV, encara que el seu aspecte actual pertany al segle XVI. En aquesta Torre hi hagué una guarnició permanent destinada a la vigilància del tros de costa entre Orpesa la Vella i Alcossebre. Els militars que composaren aquesta guarnició al llarg del temps, especialment dels segles XVIII i XIX, deixaren en les seues parets i en les roques naturals que hi ha als voltants de la fortificació, una serie de grafitis i gravats, entre els quals destaca la representació d'embarcacions, figuracions antropomorfes, tant esquemàtiques com naturalistes, al costat de signes de difícil interpretació i alguns noms propis de persones que passaren per aquesta edificació.

Resumen

La Torre del Rey corresponde a un edificio destinado a la vigilancia costera. Sus primeras construcciones se fechan a inicios del siglo XV, aunque la construcción actual pertenece al siglo XVI. En dicha Torre hubo una guarnición permanente destinada a la vigilancia del tramo de costa comprendido entre Orpesa la Vella y Alcossebre. Los militares que componían dicha guarnición a lo largo del tiempo, especialmente en los siglos XVIII y XIX, dejaron en sus paredes y en las afloraciones rocosas existentes en los alrededores de la fortificación, una serie de *graffiti* y grabados, entre los cuales se destaca la representación de embarcaciones, figuraciones antropomorfas, tanto esquemáticas como naturalistas, junto con signos de difícil interpretación y algunos nombres propios de las personas que ocuparon o visitaron dicho edificio.

Aquest treball va constituir inicialment la comunicació presentada al I Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals, celebrat a Lleida en 1992. Donat el retard de la publicació de les Actes, el tema ha estat posteriorment revisat i ampliat en gran part, i per tant constitueix una nova versió del primer original.

LOCALITZACIÓ I EMPLAÇAMENT

La Torre del Rei es troba situada al Cap d'Orpesa (la Plana Alta), a la cota de 23 metres

sobre el nivell del mar, i a menys de 100 metres de les instal·lacions del far (Fotos 1; 2). Aquest promontori es divideix en tres puntes o sortints principals. La part de l'extrem septentrional s'anomena Morro de Gos, vora la platja del mateix nom i que es perllonga cap al nord per la platja de les Amplàries, a prop de l'antiga maresma, avui en dia en gran part dessecada; de l'esmentada punta es destaca un petit illot, també conegut amb el nom de Morro de Gos, departit de l'espadat per un estret braç de mar de 5 metres d'amplària. El sortint del mig, dit Punta de les Llan-

* Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Campus de Penyeta Roja. Edifici D. 12080 Castelló de la Plana.

Foto 1. Foto aèrea del cap d'Orpesa. La fletxa indica l'emplaçament de la Torre.

ces és on s'aixeca el far; i per últim cap nomenar l'extrem de migjorn, conegut com la Punta de la Cova. A partir d'aquest indret, l'espadat va perdent poc a poc alçada, fins enllaçar amb la platja de la Conxa, la qual forma una arrecerada cala d'uns 700 metres de longitud per 350 metres d'amplada. En l'extrem oposat, s'inicia un nou tram de penya-segats des de la punta d'Orpesa la Vella, promontori de 21 metres d'alçada on s'assenta una fortificació costanera musulmana i un jaciment prehistòric de l'edat del bronze; a partir d'aquest punt, s'escampa un tram de més de 6 kilòmetres d'espadats fins arribar a la cala de Benicàssim, també anomenada l'Olla, i que tectònicament corresponen als estreps costaners de la serra del Desert de les Palmes. Aitals espadats assoleixen fins als 30 metres d'alçada i al llarg del seu recorregut es troben fins a tres petites torres rodones de guaita.

El Cap d'Orpesa és una plataforma rocallosa, aproximadament pentagonal constituïda per calcàries aptianes mesozòiques i una extensió de 23 hectàrees; es troba constituïda per dos turonets separats per un petit coll, un d'ells amb l'alçada màxima de 29 metres i l'altre de 23 metres, lloc on s'aixeca la Torre del Rei. Aquest promontori molt probablement va ser un illot en algun moment indeterminat del quaternari. La seua situació geogràfica és de 40° 05' nord i 0° 09' est.

L'emplaçament de la Torre del Rei permet una visualització d'un ampli horitzó marí de 180°, en el qual els seus extrems assoleixen pel nord-est el tòmbol de Peníscola i, pel sud-est els estreps costaners de la serra d'Espadà, així com les muntanyes d'Almenara, amb una sageta visual màxima de 30 milles nàutiques en dies d'excelsa claredat atmosfèrica, tal és el cas de poder contemplar el punt més alt de l'Illa Grossa de les Columbretes, petit arxipèlag situat en direcció sud i a 62° est del cap d'Orpesa. Normalment, l'assolida mitja normal agafa fins el cap de Capicorb, amb tota l'ampla ribera de Cabanes/Albalat/Torreblanca, al nord, i fins al Grau de Castelló i costa d'Almassora, al sud.

ESBÓS HISTÒRIC

L'anomenada Torre del Rei, és una construcció militar concebuda per a la defensa del veïnat de la població dels atacs que durant l'edat mitjana i moderna realitzaven els pirates berberiscs contra els habitants de la costa castellonenca. Concretament els atacs ocorreguts a les darreries del segle XIV seran els que motivaran la petició al rei Ferran

Foto 2. Vista del cap d'Orpesa i l'emplaçament de la Torre, a principis de segle.

Foto 3. Estat actual de la Torre del Rei.

d'Antequera perquè construeïxi una torre de defensa costanera, com moltes altres ja existents al llarg de tota la línia litoral mediterrània. Aquesta petició fou acceptada pel monarca el 25 de setembre de 1413. Hem d'indicar que la idea de la fortificació que es demanà no és la que veiem actualment d'una torre aïllada, car es concebuda com un complex fortificat on hi havia la torre pròpiament dita, un convent i una capella.

Al poc temps d'haver-se aconseguit l'oportú permís reial i després de l'obtenció dels fons corresponents i necessaris, mitjançant postulacions en tota la Corona d'Aragó, comencen a treballar en l'execució de la Torre, la qual sembla que ja està acabada el 1428, any en què s'inicien les gestions per a la construcció del monestir.

La primera torre que es contrueix és un edifici de planta quadrada de 13,20 per 13,20 metres de costat, de dues plantes, tal i com veiem en altres torres constaneres del pla litoral

d'Orpesa/Torreblanca. Possiblement es remataria, com així semblen indicar els vestigis existents, amb un ampit emmerletat.

Poc podem indicar de les construccions adjacents a la Torre, és a dir les religioses, donat que actualment no existeixen, i tan sols queden evidenciades per unes escadusseres restes de morter existents en la roca natural del terreny.

La fortificació en la seua concepció inicial, sembla que està completa en el segle XVI, així a mitjans d'aquest segle existeix el monestir, i a finals es té notícia de l'existència d'una església o capella.

La Torre assoleix el seu moment més esplendorós durant el senyoriu de Joan Cervelló en terres d'Orpesa. Aquest il·lustre noble català, acompanyà a Carles I a les conteses que el monarca mantenia a Itàlia, participant de forma valerosa en la batalla de Pavia. Amb aixó aconseguí que Orpesa assolira el títol de Baronia. Aquest

Foto 4.- La Torre vista des de l'est.

senyor d'Orpesa, de la seua pròpia hisenda construï la segona torre, deixant-la tal com la coneixem actualment. Després de la inversió que realitzà el noble Cervelló en la susdita Torre, el seu fill, Pere, el 14 d'agost de 1568, la ven a Felip II. A l'any 1569 el rei envia oficials reials per prendre possessió de la Torre.

La Torre, tal com la deixà Cervelló (Foto 3), consistia en una construcció de carreus de molt bona qualitat, realitzats en pedra calcària del terreny, que envoltava les restes de l'antiga torre medieval, estant realitzada interiorment amb maçoneria, presentant en la planta baixa dues habitacions orientades en direcció est-oest, d'una superfície de 10,20 per 4,70 metres. El cobriment d'aquestes dues sales es realitzà amb sengles voltes de canó, fetes de maçoneria. S'accedia a elles a través d'una porta amb un va de 0,80 metres, situat al costat oest. A partir de la construcció de 1534 s'instal·len dues caponeres en els angles nord-oest i sud-oest, és a dir posades en sentit diagonal a la Torre. Aquestes caponeres construïdes amb carreus, tenen forma ultra semicircular, 270°, i un radi màxim de 5 metres (Foto 4).

La primera planta presenta també una divisió en dues habitacions, orientades nord-sud. Les dues exhibeixen també una volta de canó realitzada en maçoneria. La planta de la terrassa està completament oberta, dotada d'espitlleres per a divisar els 360° de l'horitzó (Foto 5). A una altura superior existeix un camí de ronda que dona a dos garitons, els quals estan situats en els àngles que deixen lliures les caponeres, és a dir els àngles nord-oest i el sud-oest. L'ampit que corona l'edificació no presenta merlets.

L'abastiment d'aigua es realitzaria mitjançant dos aljubs, un existent en la part oest de

l'edificació, en el seu exterior, i l'altre damunt de la primera planta, per tant alimentat per la terrassa.

El conjunt fortificat, és a dir, torre, monestir i capella, no té molta duració, ja que segons el dibuix que presenta J.A. Cavanilles (1795) la Torre ja es troba completament aïllada, sense cap construcció annexa a ella (Fig. 1).

Segons V. Forcada (1988) aquestes edificacions podrien haver desaparegut arran dels forts atacs pirates que afecten la població en el primer quart del segle XVII (1619), els quals reportaren terribles conseqüències per als pobladors d'Orpesa. Els esmentats atacs posarien de manifest els perjudicis que produïen les construccions afegides a la Torre, les quals crearien una sèrie d'angles morts, que no permetrien una defensa i vigilància idònies del territori on s'ubica la Torre. D'ací que es manara destruir l'església i el monestir, deixant sols la torre completament lliure, i per tant amb una major facilitat per a la vigilància dels seus voltants.

Després de l'atac pirata del segle XVII la Torre no tornarà a ser protagonista d'una agressió militar fins la Guerra de l'Independència. En efecte, amb la finalitat d'apoderar-se del pas cap a València, el general francès L. G. Souchet, posà setge al castell d'Orpesa i a la Torre del Rei. Encara que ambdós presentaren una valerosa resistència la Torre pugué resistir més que el castell, aconseguint la guarnició de 170 homes que hi havia, retirar-se per mar mitjançant l'ajut d'una nau anglesa, quedant així la Torre en mans dels francesos.

Des d'aquesta contesa napoleònica fins a l'actualitat aquesta singular construcció ha estat abandonada, doncs la seua funció com a fortificació costanera deixà d'aprofitar-se.

Foto 5.- Terrassa de la Torre amb el camí de ronda.

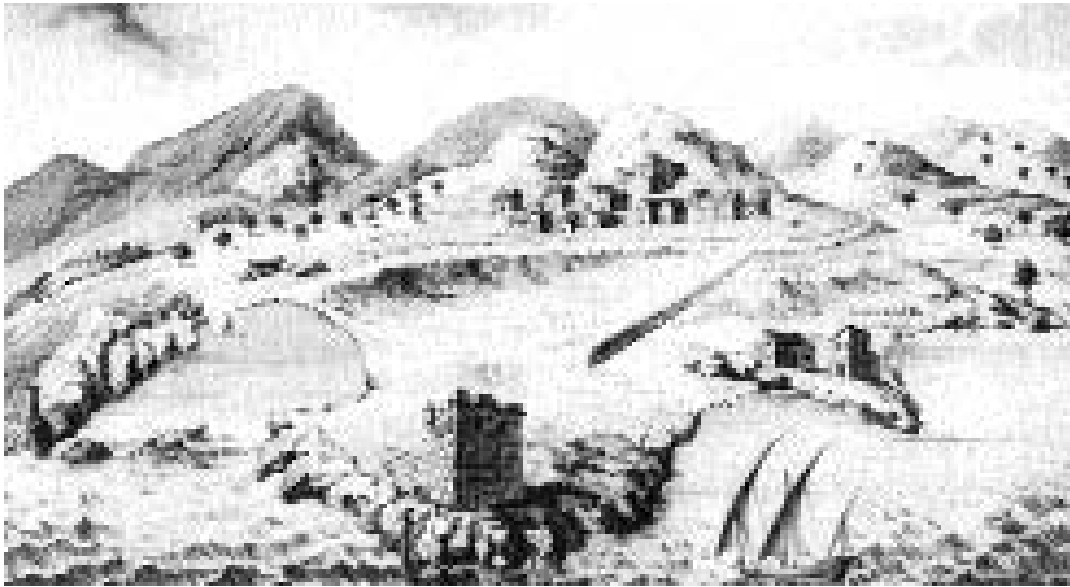

Figura 1. Reproducció de la Torre del Rei de Cavanilles (1796).

LOCALITZACIÓ I DESCRIPCIÓ DELS ESGRAFIATS

Es distingeixen dues àrees de distribució:

INTERIOR DE LA TORRE

Es troben situats en el parament interior de la fortificació. Es tracta d'un conjunt de dibuixos esgrafiats que es distribueixen per les parets de la sala principal de la planta baixa, presentant tots una factura molt semblant a base d'incisions molt fines i poc profundes (Foto 6). En la majoria dels casos es tracta de representacions indesxifrables, ja que el revestiment de la paret està molt deteriorat, deixant veure el parament original dels murs,

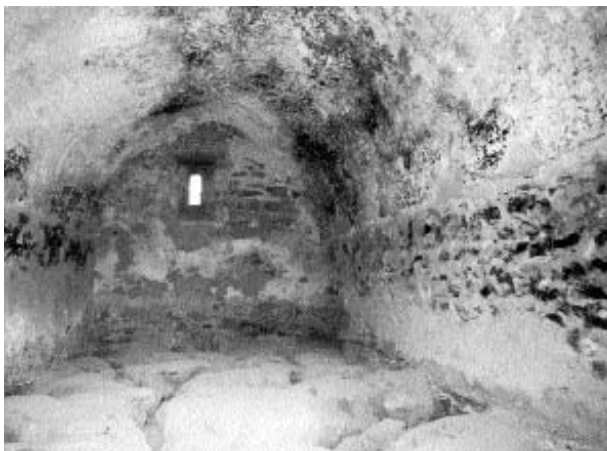

Foto 6. Interior de la planta baixa de la Torre, on es troben els esgrafiats des de la paret oest.

en altres casos estan tapats per la successió d'enlluïts posteriors.

Els dibuixos es representen a una alçada mitjana de 1,25 metres respecte al sòl. Es tracta en la seua major part de representacions de vaixells (Foto 7) o bé de traços verticals, paral·lels i de vegades encreuats per línies horitzontals així com d'altres triangulars i circulars. També hi trobem figures humanes que semblarien guerrers (Foto 8).

AFLORACIONS ROCOSES DE L'EXTERIOR DE LA TORRE

Les roques amb representacions es troben situades enfront de la porta d'accés a la Torre. Les figures tendeixen a cobrir tota la superfície de les

Foto 7. Detall del tram de la paret nord amb l'esgrafiat d'un vaixell.

Foto 8. Detall de la paret est, amb els esgrafiats d'un vaixell junt amb una figura de soldat i un cercle.

afloracions presentant diferents fractures i tamany, distribuïdes d'una forma aleatòria, sense guardar relacions unes amb les altres i fins i tot sobreposant-se en alguns casos.

Les figures han arribat fins nosaltres en un millor estat de conservació en tractar-se de representacions més modernes fetes sobre un suport més dur. El mateix suport condicionaria el tipus de gravat i les eines a utilitzar, fetes la majoria dels casos amb un punxó o burí, que deixaria unes marques puntejades de 2 a 5 mil·límetres de diàmetre; i en menor proporció amb un cisell de punta recta, en el cas dels traços incisos estrets i llargs que no sobrepassarien els 7 mil·límetres de llargària.

DESCRIPCIÓ DE LES FIGURES*

INTERIOR DE LA TORRE

Paret nord

Començant per l'entrada trobem un grup d'incisions superposades unes a les altres que es tallen entre si, de difícil interpretació. Dominen les línies en sentit vertical i oblic, essent escasses les línies horitzontals. Sobre el conjunt destaca un quadrat d'aproximadament 14 centímetres de costat.

A pocs centímetres d'aquest primer conjunt trobem un altre grup de diverses incisions de traçat indefinit, acompanyat de línies verticals de

diversa llargària i encreuades per una línia horitzontal. Acabada aquesta superposició de línies apareix un conjunt de quatre vaixells alineats, tots amb el velam desplegat i amb direcció cap a l'est. Els dos centrals són els millors conservats, apreciand-se en ells el casc, el velam triangular i els pals, mentre que en els altres s'aprecia només una part a causa del deteriorament del suport o a la seua desaparició devall remodelacions posteriors. El tamany dels vaixells oscil·la entre 45 i 50 centímetres de llargària i 40-45 centímetres d'alçada.

El tercer d'aquests vaixells i el millor conservat, presenta unes incisions en el pal i part del casc, prou profundes, amb les seues vores rugoses que indicarien que va estar fet al mateix temps que l'enlluït.

Inventari complet

Longitud pany de paret: 11,54 metres.

Tècnica: incisió poc profunda.

Descripció:

- Grup de línies de difícil interpretació que es troben sobreposades i creuades entre elles, al costat un quadrat d'aproximadament 14 centímetres de costat (Fig. 2).

- A pocs centímetres de l'anterior, un altre grup de línies entre les que podem observar diverses línies verticals equidistants i de diversa longitud tallades per una horitzontal (Figs. 3; 4a).

- Vaixell amb el velam obert i part del casc. Alçada del dibuix, 40 centímetres; la longitud no es pot calcular ja que no es conserva en la seua totalitat (Fig. 4b).

- Nau mercant, a 20 centímetres de l'anterior i 34 centímetres desplaçat cap a dalt, en la qual es distingeixen els cintons del buc, no presenta cap castell a proa, que es troba dibuixada amb una considerable rufa, en canvi la popa és alta i amb una tolda. Té un sol arbre o pal del que s'aprecia l'estai de popa i l'estai de proa. Ni la verga ni la vela es troben representades. Pot ser atribuïble per les línies del seu buc, al tipus caravel·la. Conserva tot el casc i part del velam. Mesures del vaixell: 50 centímetres d'eslora i 19 centímetres de calat; alçada màxima del dibuix: 43 centímetres, casc + velam (Fig. 4c).

- Nau rodona amb la proa a la dreta, a la mateixa alçada que l'anterior i desplaçat 20 centímetres a la dreta. Vaixell de tres pals amb castell a proa i a popa, no s'aprecien les veles ni les vergues dels arbres o pals de trinquet i major, no més es

* Agraïm a N'Àngels Casanova, conservadora del Museu Arqueològic de Catalunya, el seu assessorament referit a temes navals i de vestimenta

troba representada l'antena de l'arbre de mitjana amb la seva característica vela llatina. Mesures: 45 centímetres d'eslora per 15 centímetres de calat; alçada màxima del dibuix: 45 centímetres (casc + velam) (Fig. 5a).

- Representació de vaixell amb el bastiment de la vela llatina molt perdut, a 30 centímetres de l'anterior. Probablement es tracti d'una petita nau de cabotatge del tipus llaut o barca. Longitud total conservada: 35 centímetres (Fig. 5b).

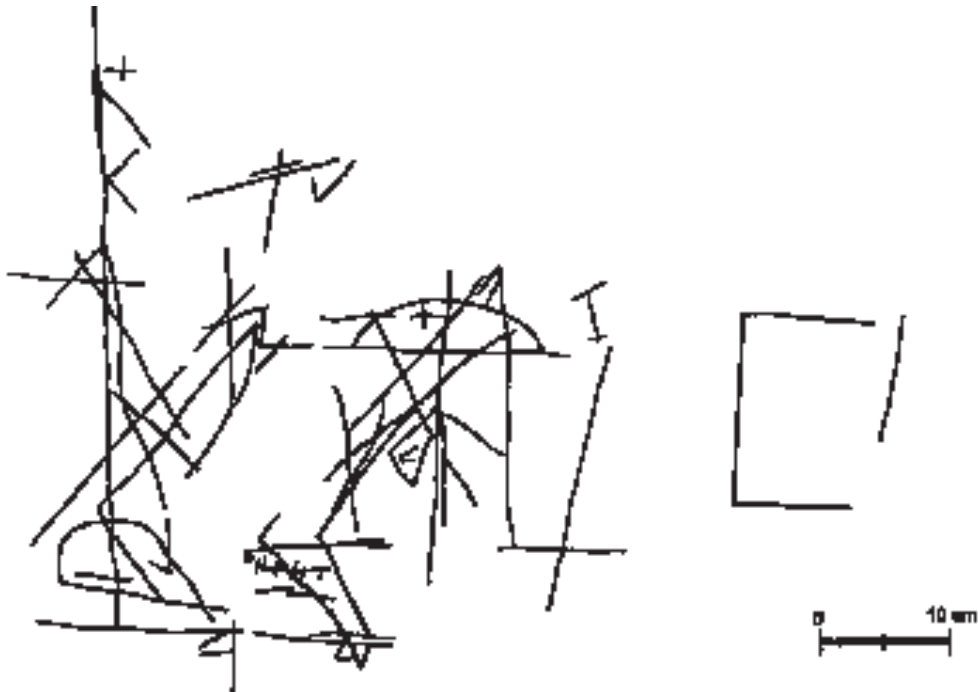

Figura 2. Grup de línies de la paret nord.

Figura 3. Grup de línies indeterminades de la paret nord.

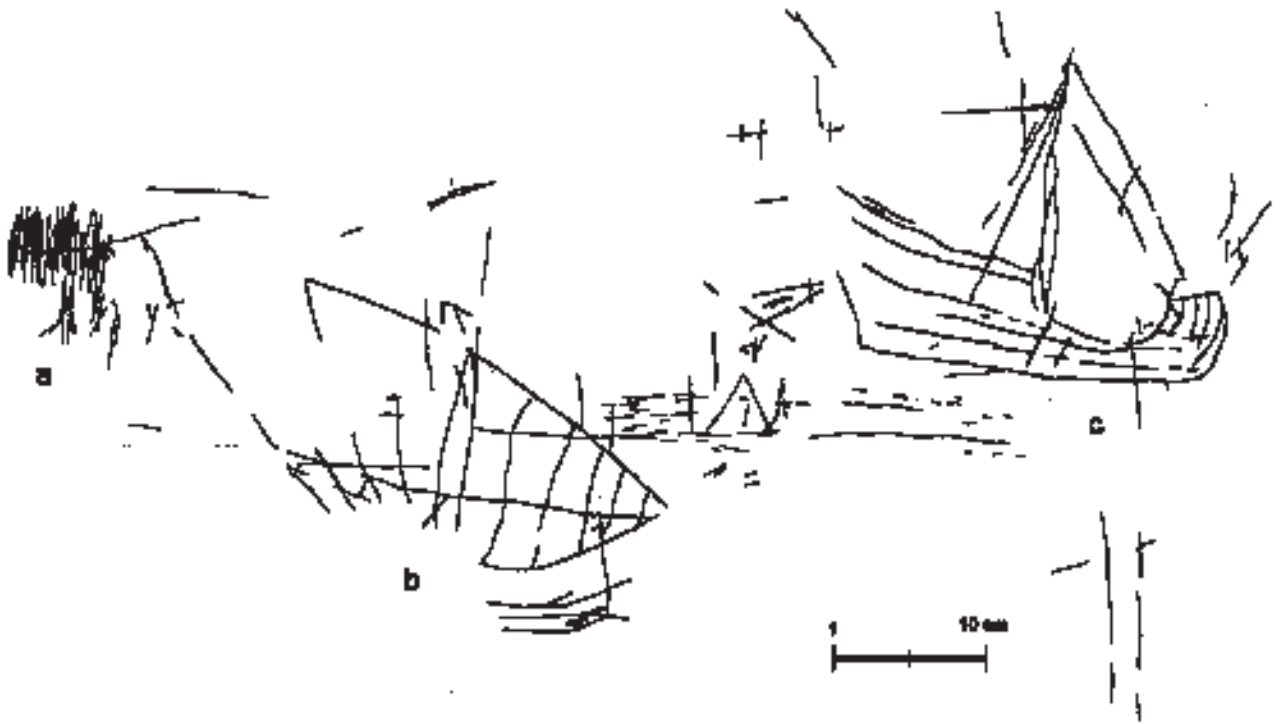

Figura 4. Paret nord. Línies indeterminades (a), i vaixells (b, c).

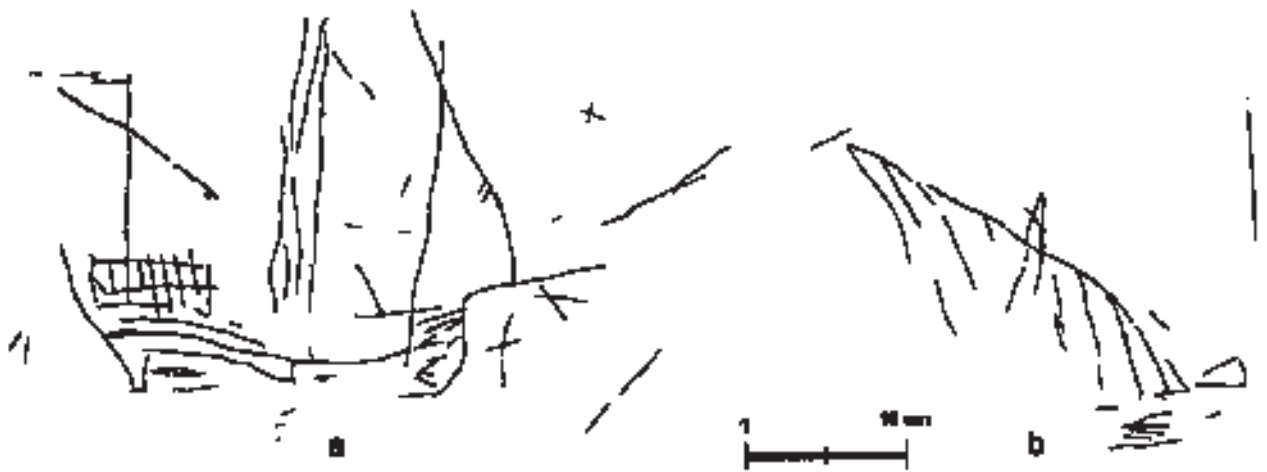

Figura 5. Paret nord. Vaixells.

Paret est

Es distingeixen restes de quatre vaixells, tots amb la mateixa direcció, cap al sud, i dues representacions humanes. Aquestes van abillades amb vestimenta curta i amb casc militar, representades en posició supina amb el cos vist de front i el cap i les extremitats de perfil. En una d'elles s'aprecia un escut. El traçat d'aquestes figures és molt fi i per la seua factura i similitud les podem considerar contemporànies i executades per la mateixa persona.

A banda de la resta de vaixells i de les figures, podem trobar altres incisions de difícil interpretació.

Inventari complet

Longitud pany de paret: 4,60 metres.

Tècnica: insició poc profunda.

Descripció:

- Part d'un vaixell amb dues veles, una triangular i una possible quadrada, apreciand-se part del casc (Fig. 6a). Restes poc representatives.

- Per sota s'aprecia diferents incisions longitudinals indeterminables i els restes del que podria ésser el casc d'un vaixell (Fig. 6b).

- Representació de vaixell del que tan sols es conserva part del casc (20 per 6 centímetres); el velam no s'ha conservat (Fig. 7a).

- Figura d'un soldat armat, de 15 centímetres d'alçada, amb una pica al muscle dret i una mena de forqueta, tal vegada per subjectar el canó d'una arma de foc, ja siga d'un arcabús o colobrina, en ús a les galeres de finals del segle XV, sostingut amb la mà esquerra (Fig. 7b), situat a pocs centímetres per sota d'un vaixell indeterminable, probablement una galera. Aquest personatge es vesteix amb una "jaqueta" o *jaquette*. Es tractava d'una peça curta encoixinada i molt cenyida, deixant les cuixes al descobert. Aquesta representació s'ajusta perfectament al tipus a la moda entre els anys seixanta i setanta del segle XV. Es tracta d'una moda d'influència francesa que estilitzava la silueta i que presentava plecs regulars a l'espatlla i al davant. Al cap sembla dur una gorra de mitja volta o un casc. Apareix representada en posició dreta, amb el cos i les cames de front, i el cap de perfil; A l'alçada del coll i de l'avantbraç està creuada per la línia incisa, una mica més profunda, d'un cercle de 23 centímetres de diàmetre i que sembla ser de factura posterior. Al voltant hi ha altres línies de difícil interpretació.

- Vaixell de proa arrodonida sense cap castell amb codast recte i timó a la baionesa, arborados o tres pals de vela llatina. Probablement no es tracti d'un gran bastiment, sinó d'una nau de cabotatge del tipus barca (a l'època arboraven dos pals, el trinquet i el mestre), o bé d'un tipus assimilable a un sagetia que n'arborava tres veles llatines, la del trinquet, la del major i la de l'arbre de mitjana. Longitud del casc: 53 centímetres; el velam apareix per sota de un gran nombre de línies que el superposen. Al damunt d'aquest vaixell es pot veure tot un seguit de línies indeterminades i restes del casc d'una nau amb rem, possiblement una galera (Figs. 8, a, b).

- Figura d'un soldat armat molt semblant a la figura 7b. Medeix 16 centímetres d'alçada i es troba sobreposada a la part esquerra del dibuix del vaixell de la figura 8a; va ataviat també amb una vestimenta tipus "jaqueta" curta, i amb la mateixa gorra o casc; tot el cos està de perfil amb el braços doblats a l'alçada del colze, i a més del casc sembla que porti una pica al braç dret (Fig. 8c).

- Representació de vaixell, tan sols s'aprecia la part d'un velam d'uns 30 per 20 centímetres conservats. La resta de la embarcació no apareix, encara que tres traços horitzontals superposats podrien formar part del casc de la nau (Fig. 9a).

- Representació de vaixell aprofitat a la dreta, amb el velam i el casc; dimensions: 38 per 26 centímetres (Fig. 9b).

Paret sud:

Es convinen línies horitzontals, verticals, obliqües..., distingint-se traços que podrien representar velams i pals d'embarcacions.

Inventari complet

Longitud pany de paret: 9 metres.

Tècnica: insició poc profunda.

Descripció:

- Palimpsest de diferents conjunts de velams de vaixells indeterminables (Fig. 10).

- Sobreposició de línies gravades horitzontals, verticals i diagonals de difícil interpretació, corresponents molt possiblement a estructures de cascs i velams de naus (Fig. 11).

- Conjunt d'esgrafiats prou indeterminables. A la part superior s'aprecien restes de velams i altres gravats de difícil interpretació (Fig. 12a). A la part

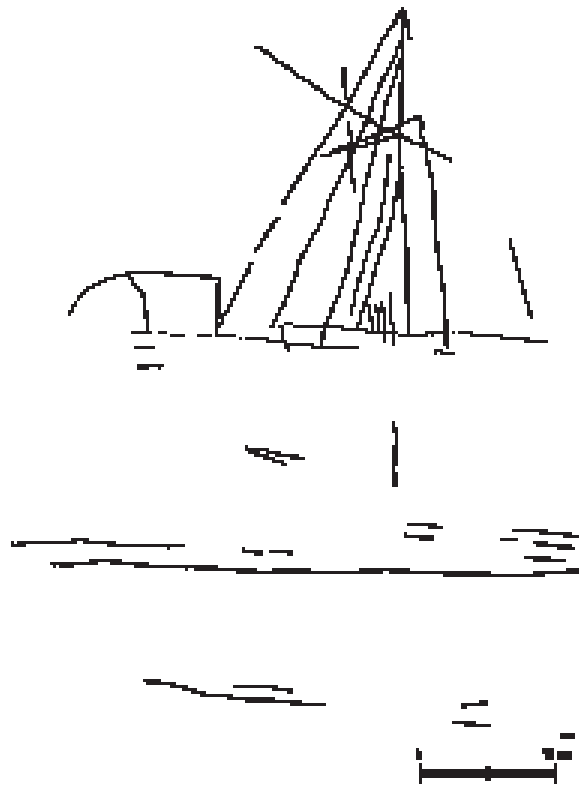

Figura 6. Paret est. Restes de vaixells indeterminats.

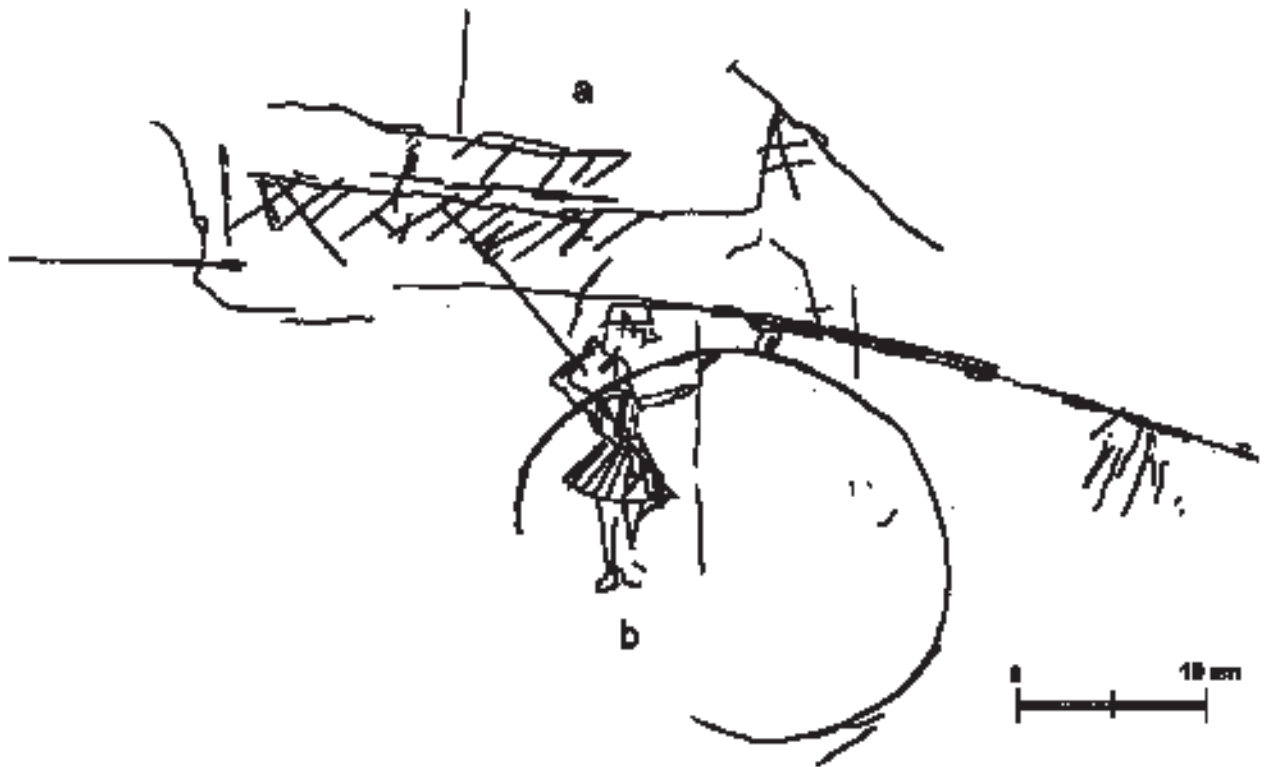

Figura 7. Paret est. Restes del casc d'un vaixell i figura humana armada junt amb un cercle.

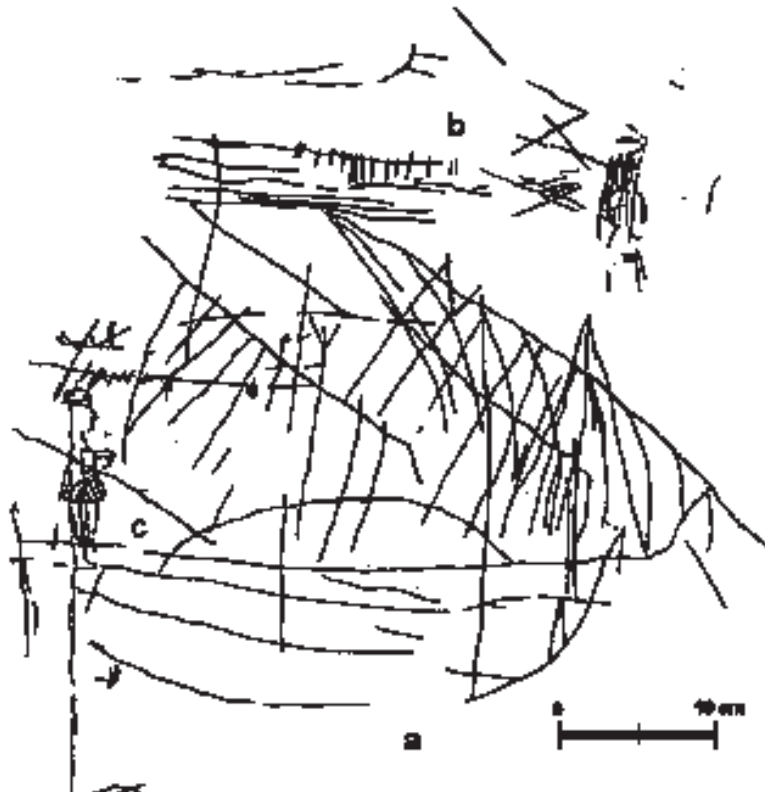

Figura 8. Paret est. Representacions de vaixells i figura humana armada.

Figura 9. Paret est. Representacions de vaixells.

inferior, restes del casc i velam d'un vaixell; a sota s'aprecien incisions molt possiblement pertanyents a una vela (Fig. 12b).

Pared oest:

Paret molt deteriorada, fet que dificulta l'interpretació de les incisions que aquí apareixen. Tant sols són visibles algunes línies paral·leles i traços longitudinals i transversals indeterminats.

Inventari complet

Longitud pany de paret: 3,90 metres.

Tècnica: incisió poc profunda.

Descripció:

- Línies de difícil interpretació que se centren en un espai de 70 centímetres. No s'hi aprecia cap tipus de figuració concreta, ni que puguin tindre cap relació amb temes navals (Fig. 13).

Figura 10. Palimpsest de velams.

Figura 11. Traços indeterminables de possibles naus.

Figura 12. Paret sud. Conjunt d'esgrafiats de velams molt malmesos i restes del casc d'un vaixell.

ROQUES DE L'EXTERIOR

Totes les representacions que hem constatat ací es localitzen sobre l'aflorament rocallós pròxim a la porta d'accés a la Torre. A mesura que ens allunyem el nombre de gravats disminueix. A pocs metres de la porta, sobre una superfície màxima de 32 metres quadrats, lleugerament inclinada cap a

1903 “. A continuació apareix una rúbrica en la qual no són llegibles totes les lletres. Per la posició que ocupen la data i el nom, i per la similitud en la factura les podem considerar relacionades amb la figura.

Pel que fa referència a les rúbriques cal destacar, per la seua bona factura i cal·ligrafia la signatura de “José Beltrán”. L'alçada de les lletres oscil·la

Figura 13. Conjunt d'esgrafiats de motius indeterminables.

l'oest, es poden diferenciar clarament més de 20 representacions, a més d'altres incompletes de difícil interpretació.

Entre les representacions trobem: figures humanes, rúbriques, inicials, creus, vaixells, un calze, un falus.... Totes elles apareixen sense ordre i aïllades unes de les altres, no formant escenes. La distribució és aleatòria. Les podem trobar verticals, horitzontals, obliqües, i fins i tot invertides.

Entre les representacions humanes trobem dues figures masculines i altres dues sense determinar. En destaca una de 75 centímetres d'alçada que apareix vista de perfil i amb trets físics: ulls, nas, boca, orella. Les altres no presenten detalls i no superen els 20 centímetres. Als peus d'aquesta figura apareix una data en la que es pot llegir: “año

entre els 10 i els 4 centímetres arribant fins a una llargària de 41 centímetres.

L'altra rúbrica apareix acompanyada d'una data: “Maria Vicent 25-7-27 “. L'alçada mitjana de les lletres és de 6 centímetres i la llargària total de 54 centímetres.

A banda també apareixen diferents inicials de noms: “E L” ; “E G P” ; “J B “.Les altres inscripcions que apareixen no es poden llegir tan clarament, ja siga per la cal·ligrafia o per una elaboració defectuosa.

Pel que fa referència a la representació de vaixells, els dos estan elaborats amb la mateixa tècnica (punxó) però la factura és diferent. Tots dos apareixen amb el velam desplegat i en direcció cap al nord. L'amplària mitjana del traç és de 5

mil·límetres, essent també similars les dimensions: 55 per 38 i 50 per 35 centímetres respectivament.

A l'extrem dret de la roca apareix, com un conjunt aïllat, un calze acompanyat d'un nom: "María". L'amplària mitjana del traç de tot el conjunt no supera el 0,60 centímetres, mentre que el diàmetre que deixa la marca del punxó varia entre els 2 i els 3 mil·límetres

El calze té unes dimensions de 20 centímetres d'alçada per 11 centímetres d'amplària a la base. Davall podem llegir: "María" . De l'interior del calze sorgeixen unes ramificacions i dalt de tot apareix una creu de pocs centímetres.

Al juliol de 1996 varem procedir a la revisió i neteja de l'afloració rocallosa gravada (F.G, A.O.), gràcies això descobrirem que el rocam continuava per sota la terra del jardí del conjunt monumental de la Torre. Degut a dita intervenció es posaren al descobert una superfície d'uns 11 metres quadrats, on apareixeren 9 gravats més, dels quals cal destacar un vaixell i també tres noms complets de bona factura (Làm. VIII, 1).

A la dreta d'aquesta afloració rocosa en trobem una altra de 3,90 per 1,95 metres, també en pendent cap a l'oest. El nombre de gravats és menor. La distribució també és aleatòria i tampoc presenten la mateixa disposició respecte a l'espectador.

D'aquest conjunt cal destacar la representació de tres bustos masculins amb detalls d'ulls, boca, nas, cabell, orelles... Les tres figures apareixen de perfil, mirant cap a l'esquerra (nord geogràfic). La que es troba més a l'esquerra és la més gran i a banda dels trets físics assenyalats anteriorment, s'aprecien altres detalls complementaris, com una pipa a la boca amb el fum representat per punts dispersos. Aquesta figura, de 40 per 26 centímetres es troba a l'interior d'un cercle de 54 centímetres de diàmetre per 1 centímetre de grossària. La part inferior d'aquest cercle desapareix davall d'un altre de 34 centímetres de diàmetre dividit en sis parts per línies concèntriques que dibuixen una roda. Sota, podem veure una "J" gravada. Les altres dues figures no apareixen encerclades, el traç és molt similar a l'anterior, així com també les seues dimensions.

A banda d'altres gravats sense identificar, també trobem dues creus, inicials i dos noms incomplets.

La tercera roca amb gravats es troba a pocs metres de l'anterior i només conté dues inscripcions.

I per finalitzar, citarem el gravat realitzat sobre una roca situada a pocs metres de la porta d'entrada a la Torre i que representa un rectangle de 25 per 10 centímetres i davall una data: "1937".

Inventari complet

Roca 1:

Dimensions superfície: 6 per 2,50 metres.

Tècnica: gravat amb punxó metàl·lic.

Descripció:

- Representació masculina de 20 centímetres d'alçada amb barret i braços en creu, presenta alguns trets físics: nas i ulls (Làm. II, 1).

- Nom, cognom i data: MARIA VICENT, 5-7-27; dimensions: 54 per 6 centímetres.

- Creu inacabada de 35 centímetres de llargària sobre plataforma triangular.

- Lletres de l'alfabet i altres signes de difícil interpretació.

- Representació humana esquemàtica possiblement femenina de 18 centímetres d'alçada amb el braços en creu (Làm. II, 2).

- Data completa: 1941, al costat de dues inicials il·legibles.

- Figura humana de 43 centímetres d'alçada amb el braços en creu (Làm. III, 1).

- Creu llatina rematada amb triangles (Làm. III, 2).

- Inicials: M R C

- Representació masculina de 75 centímetres d'alçada amb el cap de perfil i representació de trets físics: ull, orel·la, nas, boca. Apareixen detalls: es troba fumant una pipa (Làm. IV, 1).

- Cap de perfil sense acabar .

- Data completa: año 1903.

- Nom amb rúbrica, s'hi identifiquen algunes lletres.

- Embarcació de cabotatge amb velam desplegat; dimensions: 55 per 38 centímetres (Làms. IV, 2; VII, 1).

- Probable bergantí-goleta de dos pals; dimensions: 50 per 35 centímetres (Làms. V, 1; VII, 2).

- Inicials: E G P

- Lletres de l'alfabet: A, S i altres indeterminables.

- Nom amb rúbrica: José Beltrán.

- Inicials: J B

- Òrgan sexual masculí.

- Calze de 38 per 27,50 centímetres (Làm. V, 2).

- Creu amb peana de 5,50 per 7,50 centímetres (Làm. V, 2).

- Nom: Maria.
- Representació arboriforme de 19 per 19,50 centímetres amb sis branques desplegades. Porta un repiquetejat d'època posterior al seu costat dret (Foto 9, 1).

Gravat indeterminable de 25 per 15 centímetres que recorda molt vagament a una figura antropomorfa (Foto 9, 2).

Roca 2

Dimensiones superfície: 3,90 per 1,95 metres.

Tècnica: gravat amb punxó metàl·lic.

Descripció:

- Representació de bust masculí amb alguns trets físics (ulls, nas, boca, orella, cabell) i pipa a la boca; aquest bust es troba envoltat per un cercle de 54 centímetres de diàmetre (Fig. 14a; Làm. VI, 1).

- Cercle dividit en sis parts (Fig. 14b; Làm. VI, 1).

- Bust masculí amb representació de trets físics (Fig. 14c; Làm. VI, 2).

Foto 9. Representació arboriforme i possible figura antropomorfa gravats en la roca 1.

- Bust masculí amb representació de trets físics (Fig. 14d; Làm. VI, 2). Lletres de l'alfabet, noms, i traços sense identificar.

- Inicials J P N

- Rúbrica: Salvador N[...]

Roca 3

Dimensiones superfície: 2,20 per 1,20 metres.

Tècnica: gravat amb punxó metàl·lic.

Descripció:

- Nom i cognom: Roque Quirao.

- Nom incomplet, s'hi identifiquen algunes lletres: C a[...]

Roca 4

Dimensiones superfície: 1,70 per 1,20 metres.

Tècnica: gravat amb punxó metàl·lic.

Descripció:

- Representació composta per un rectangle de 25 per 10 centímetres rebaixat amb burí i sota una data: 1937.

Noves figures de la Roca 1

A l'extrem inferior esquerre, a prop de la porta d'entrada es van trobar els següents nous gravats:

Dimensiones superfície: 7,50 per 1,60 metres.

Tècnica: gravat amb punxó metàl·lic.

Descripció:

- Gravat amb figura indeterminable.

- Conjunt de quatre línies horitzontals paral·leles al costat d'un gravat indeterminable. Tot el conjunt fa 6 per 7 centímetres.

- Nom de 25 per 35 centímetres, partit verticalment en tres línies (Là. VIII, 2): DIO/NISI/O.

- Conjunt de dos gravats indeterminables.

- Dues lletres inicials P G de 17 per 9,50 i 12 per 13,50 centímetres cadascuna.

- Vaixell de dos pals tipus goleta amb tot el velam desplegat. Dimensions: 33 per 36 centímetres (Là. IX, 1).

- Nom i cognom de 55 per 47 centímetres: Cirilo Bernal.

- Nom de 35 per 13,50 centímetres: "DIONISIC", amb la particularitat d'una creu llatina inscrita dins de la lletra D (Là. IX, 2).

- Gravat indeterminable.

Figura 14. Roca 2. Representacions masculines i altres gravats indeterminables.

CONCLUSIONS

Dins del conjunt monumental de la Torre del Rei, podem doncs distingir dos sistemes diferents de representació: la incisió fina i el gravat per percussió, ambdues tècniques es localitzen a indrets diferents i corresponen a etapes cronològiques distintes.

La incisió es troba a l'interior de l'edifici amb temes estrictament navals, i pertany al nostre entendre a la segona meitat del segle XV (1460-1480), cronologia aquesta assenyalada per una part, pel tipus de vestit de les figures humanes, i per altra, a que tots els vaixells que hem pogut determinar, corresponen a tipus de naus del segle XV, sobretot caravel·la i galera. Aquests esgrafiats deuen de correspondre a la primera construcció de la Torre, la qual al 1428 ja es trobava acabada, i abans de la remodelació d'en Joan de Cervelló, qui la va comprar al 1497. També apareixen molt malmeses barques de pesca o de cabotatge indeterminables.

Respecte als gravats a percussió de l'exterior o a l'aire lliure, aprofitant les afloracions rocalloses, cal destacar la varietat temàtica, front a l'homogeneïtat temàtica de l'interior ja esmentada.

Els temes representats són de tipus profà (figuració fàl·lica, antropomorfes, noms personals, dates, lletres i signes intel·ligibles), naval i religiós (creus, calzes).

Creiem que molts d'aquests gravats poden correspondre a un passatemps dels soldats de la guarnició, encara que és molt difícil de saber-ho. Molt probablement es troben altres gravats que podrien pertànyer a l'acció de gent de pas que a l'anar a visitar la Torre, gravarien el seu nom o altres signes de diferents motius. Hem de dir que l'edifici fou abandonat definitivament a l'any 1811, arran de la Guerra de la Independència, quan fou ocupat per les tropes franceses, i ja posteriorment va perdre el seu caràcter militar. Els últims gravats corresponen als anys 1937 i 1941. Darrerament, la roca 1 ha estat objecte de pintades amb esprais, que han recobert alguns dels gravats històrics.

BIBLIOGRAFIA

AA.VV. (1984): *Los graffiti medievales del Castell de Denia*. Exposición monográfica julio-septiembre, 84. Dènia.

- CAVANILLES, J. A. (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid.
- DOÑATE, J.M. (1973): *La Torre del Rey*. Datos para la historia de Villarreal, III. Vila-real.
- FORCADA, V. (1988): *La torre del Rei*, Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, LXIV, pp. 159-399. Castelló.
- LLORENS, M.D., GUSI, F., BARRACHINA, C., OLIVER, A. (-): *Dibuixos esgrafiats de tema naval i gravats de la Torre del Rei (Orpesa del Mar, Castelló)*. Actes del I Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals (Lleida, 1992). Homenatge a Lluís Díaz-Coronel (*en premsa*).
- MADOZ, P. (1845-1850): *Voz Oropesa*. Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones en Ultramar. Madrid.
- SEBASTIÁN, V. (1989): *Los graffiti del Castillo de Gestalgar, un ensayo de interpretación*. Lauro, 4, pp. 303. Lliria.
- SEVILLANO, F. (1953a): *Oropesa (bosquejo histórico de Oropesa) VII*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXIX, 2, pp. 115-124. Castelló.
- SEVILLANO, F. (1953b): *Oropesa (bosquejo histórico de Oropesa) VIII*. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, XXIX, 3, pp. 162-176. Castelló.
- SEVILLANO, F. (1985): *Bosquejo histórico de Oropesa*. Oropesa del Mar.

LÀMINA I

1.- Vista actual de la Torre del Rei i del seu entorn immediat.

2.- Composició hipotètica, mitjançant retoc digital de la imatge anterior de l'entorn de la Torre.

LÀMINA II

1.- Representació masculina amb els braços en creu.

2.- Representació possiblement femenina amb els braços en creu.

LÀMINA III

1.- Roca 1. Figura humana amb el braços en creu.

2.- Roca 1. Creu llatina rematada amb triangles.

LÀMINA IV

1.- Roca 1. Figura masculina fumant en pipa.

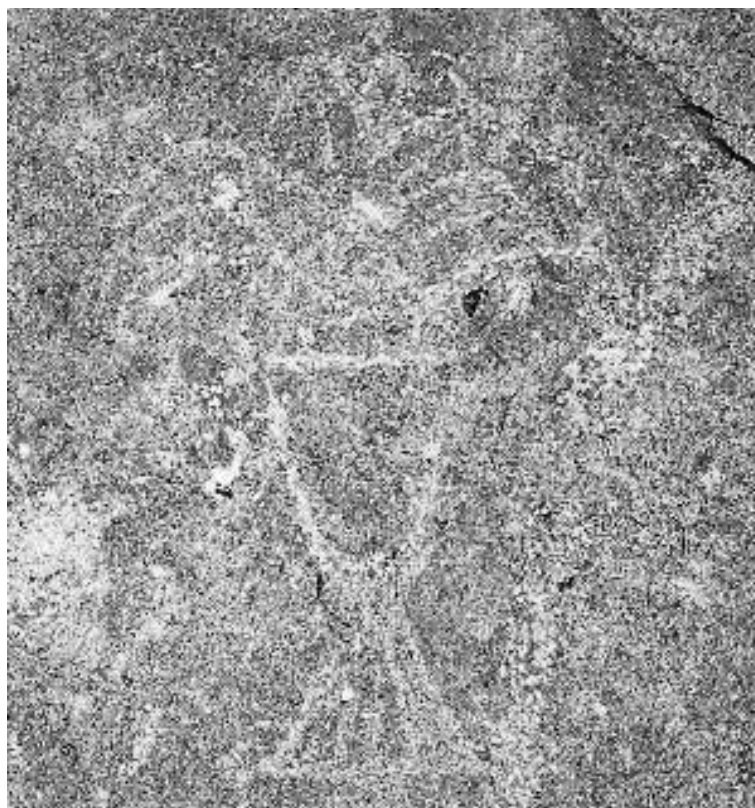

2.- Roca 1. Vaixell de dos pals amb el velam desplegat.

LÀMINA V

1.- Roca 1. Vaixell de dos pals, possiblement del tipus bergantí goleta.

2.- Roca 1. Calze amb probable flor de lis al seu interior i creu amb peana.

LÀMINA VI

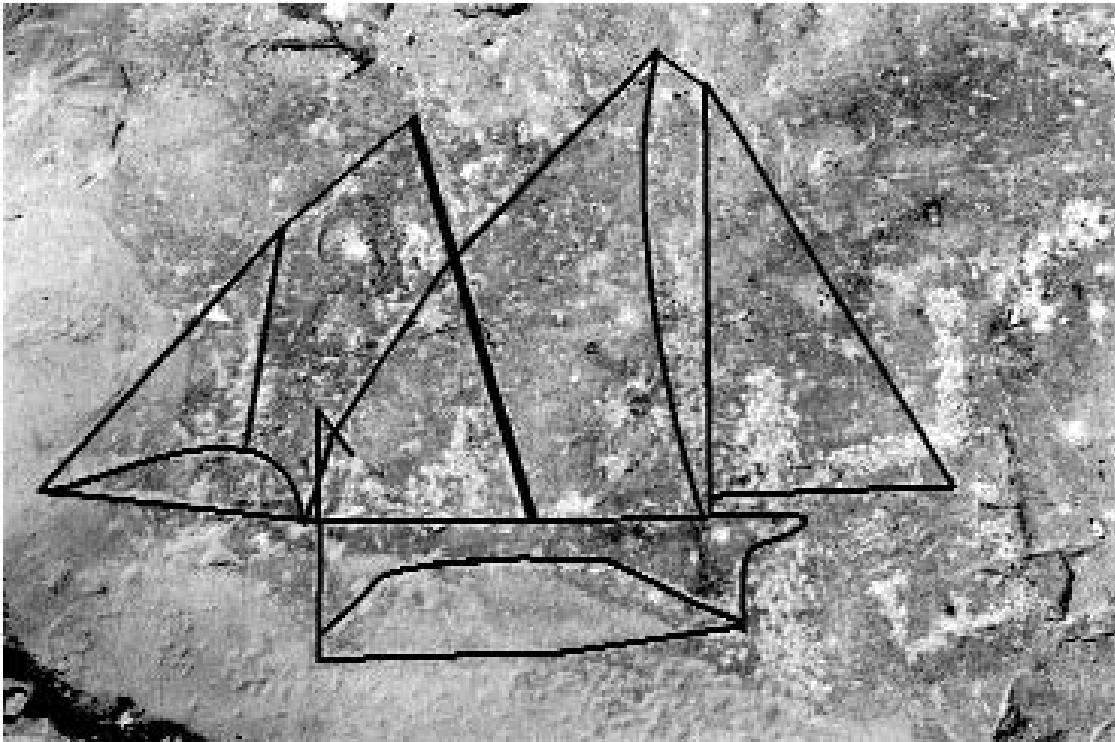

1.- Roca 2. Bust masculí inscrit dins d'un cercle unit a una roda.

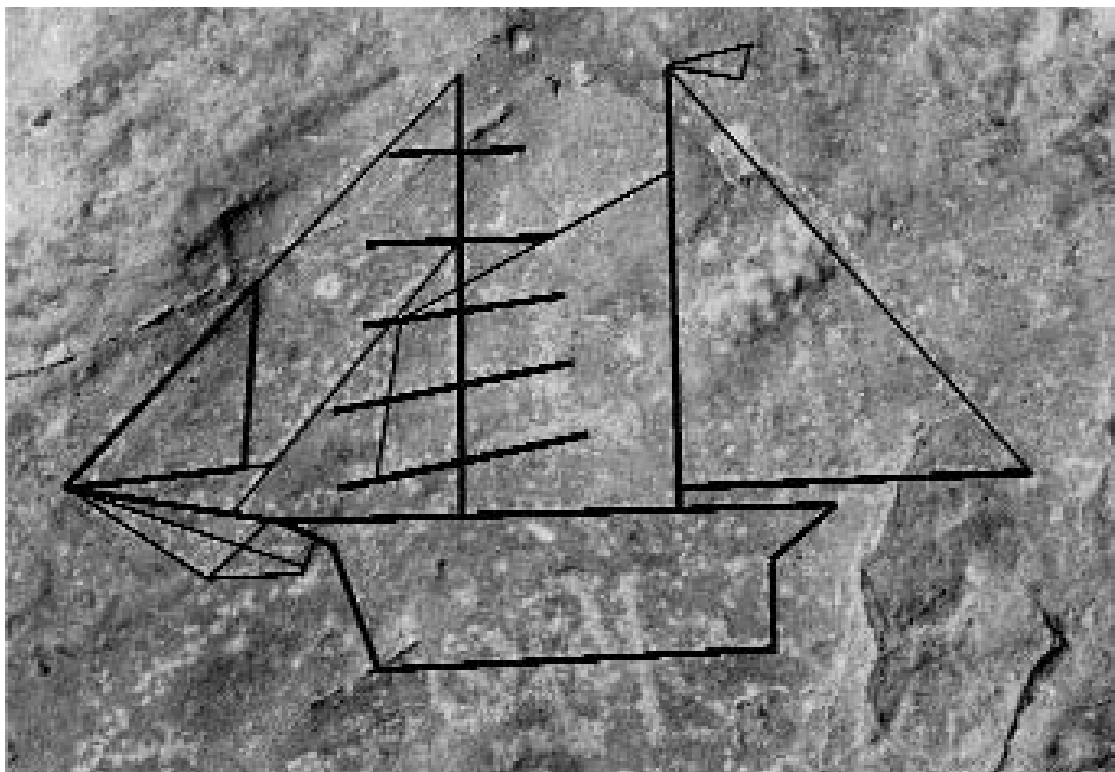

2.- Roca 2. Bustos masculins.

LÀMINA VII

1.- Senyalització digital dels traços d'una embarcació de cabotatge gravats en la roca 1.

2.- Senyalització digital dels traços d'un bergantí goleta gravats en la roca 1.

LÀMINA VIII

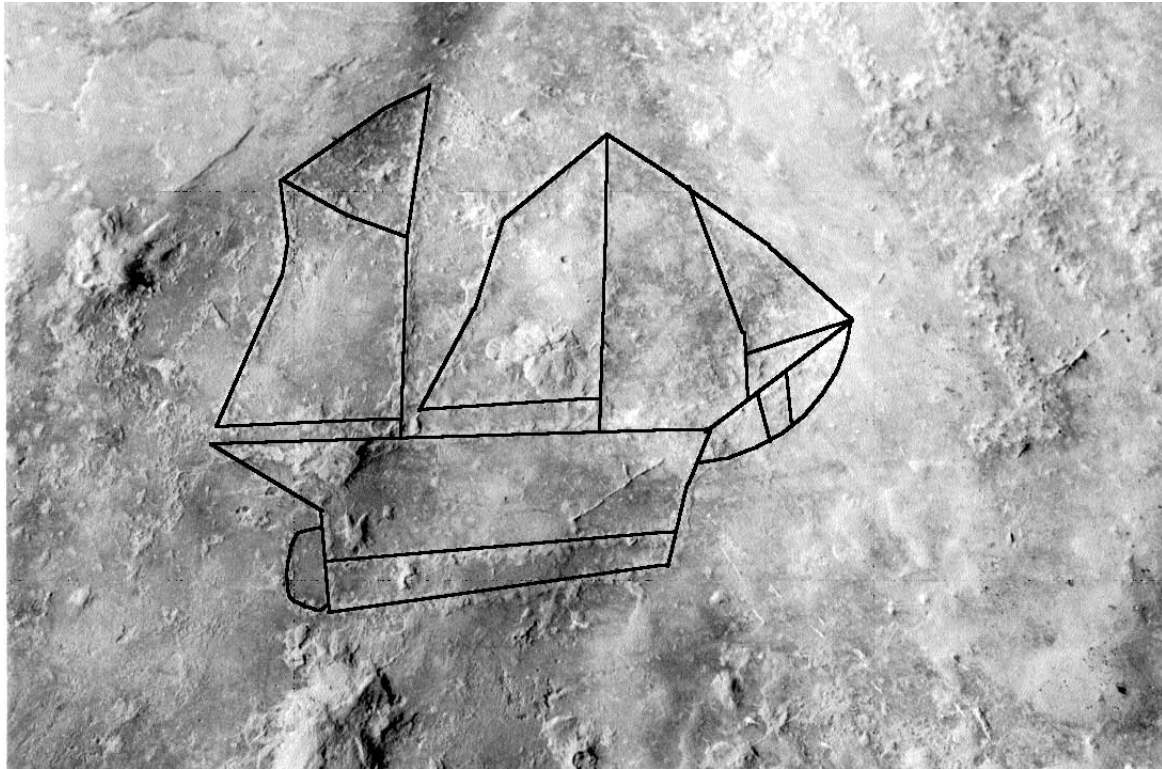

1.- Afloració rocallosa anomenada roca 1, una vegada netejada en la seua totalitat.

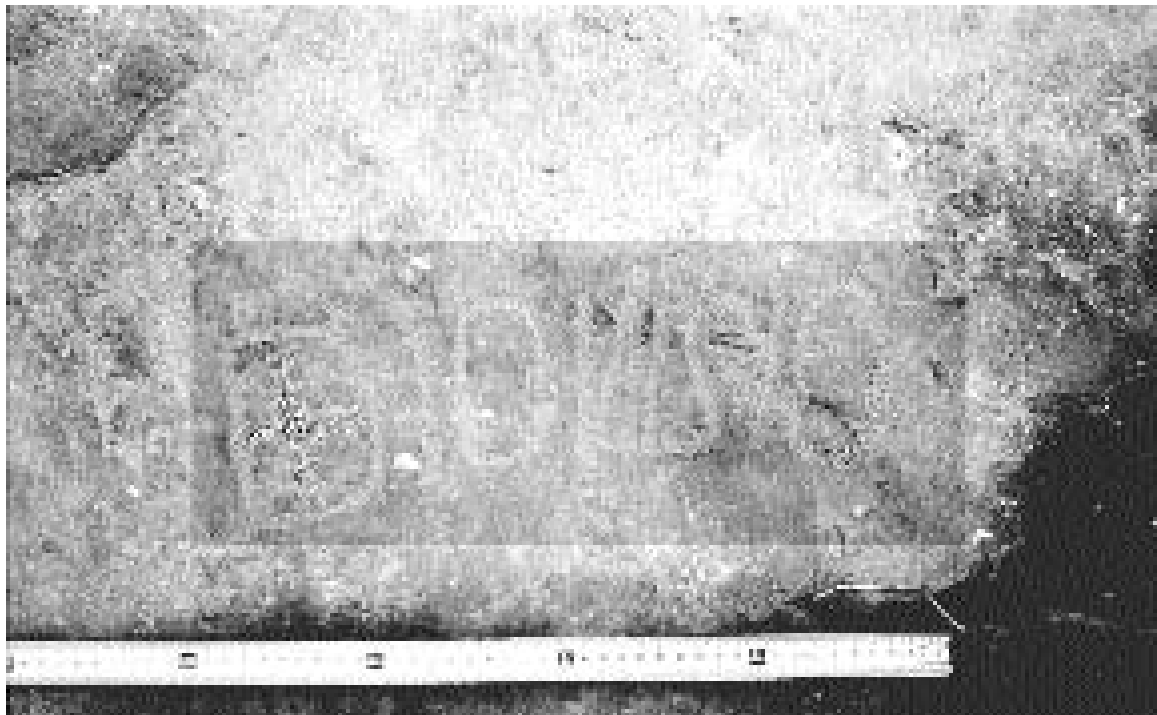

2.- Nova inscripció d'un nom partit en tres regleres gravat a la roca 1.

LÀMINA IX

1.- Seguiment digital d'una nova figura, gravada en la roca 1, representant una goleta.

2.- Nova inscripció d'un nom gravat a la roca 1; la lletra D porta una creu llatina inscrita.